

Diyarbakır El Sanatlarında İslamî Motifler –Bir Giriş Denemesi-¹

Ejder Okumuş²

Diyarbakır El Sanatlarında İslamî Motifler -Bir Giriş Denemesi-

Özet ▶ Genelde sanatı, özelde ise el sanatlarını, insanlık tarihiyle başlatmak mümkündür. Denilebilir ki el sanatları, toplumun aynasıdır; toplumun duygusunu, düşüncesini, dünya görüşünü, duygusunu, inancını, kültürünü yansıtır. Bu bağlamda geçmişte ve günümüzde, taş işçiliği, bakırcılık, halıcılık, kilimcilik, kumaş dokumacılığı, yazmacılık, çinicilik, seramik-çömlek yapımıcılığı, işlemecilik, oya yapımıcılığı, deri işçiliği, müzik aletleri yapımıcılığı, sepetçilik, semercilik, maden işçiliği, keçe yapımıcılığı, örmecilik, ahşap ve ağaç işçiliği vs. olarak sıralanabilecek olan el sanatlarında dinî motiflerin ağırlıklı bir yer tuttuğu söylenebilir. Nitekim bu araştırmada el sanatlarından taş işlemeciliğinde dinî motifler Diyarbakır-İslam Dini örneğinde ele alınmaktadır. Özellikle taş işçiliği bağlamında Diyarbakır el sanatlarında dinî motiflerden örnekler vermeyi amaçlayan çalışmada bu amaç etrafında, bulunabildiği ölçüde bazı örneklerden hareketle Diyarbakır insanının el sanatında dinin nasıl yer aldığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Diyarbakır, el sanatları, din, dinî motif, İslam, sanat-din-toplum etkileşimi.

Islamic Motifs In Diyarbakır's Hand Arts – An Introduction Essay

Abstract ▶ It is possible to get art in general and hand arts in particular started with the history of humanity. It is said that hand arts are mirror of society and reflects feeling, thought, point of view, ideology, faith and culture of society. In this context, in the past and today, religious motifs have an important place in hand arts being listed in order as stone workmanship, copper workmanship, carpet weaving, kilim weaving, fabric weaving, hand-printed clothing, çini art, ceramic making, pottery, embroidery, oya, leader workmanship, wooden workmanship, and so on. Likewise, in this research, religious motifs in the stone workmanship among art hands are considered in the sample of Diyarbakır-the Islamic Religion. In the study aiming to give some examples of the religious motifs in Diyarbakır's hand arts especially in the context of stone workmanship, that how religion appears in the hand art of Diyarbakır's man is presented in the framework of this aim.

Key words: Diyarbakır, hand arts, religion, religious motifs, İslam, art-religion-society interaction.

*Tilke âsârunâ tedelle aleynâ
Fanzurû ba'denâ ilâ âsârinâ.*

(İşte bize şahitlik yapacak eserimiz)

¹ Bu makale, "Diyarbakır El Sanatlarında Dinî Motifler"1. Geleneksel Diyarbakır El Sanatları Sempozyumunda (16-17 Kasım 2006, Diyarbakır) sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

² Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Eskişehir

Bizden sonra eserimizi seyrediniz)

Arap şiiri

Giriş

Toplum için temel işlevlere sahip sosyal kurumlardan biri olan sanat, insanın varoluşsal boyutlarından biridir. İnsanı sanatsız düşünmek imkânsızdır. Toplumların düşüncesinin gelişmişliği, karmaşıklığı ve derinliği, dinî inancının bütün kurum ve kuruluşlarına köklü nüfuzu, zevk ve güzellik anlayışını kültürünün bütün boyutlarında yansıtması, medeniyet inşa etmesi vs. hep sanatla mümkündür. Bu bağlamda genelde sanat, özde ise el sanatları, insanlık tarihiyle başlatılabilir. Denilebilir ki el sanatları, toplumun aynasıdır; toplumun duygusunu, düşüncesini, dünya görüşünü, duygusunu, inancını, kültürünü yansıtır. El sanatları, toplumun kültürünün nesilden nesile tevarüs etmesinde çok önemli işlevler görür. Bu noktada geçmişte ve günümüzde, taş işçiliği, bakırcılık, halıcılık, kilimcilik, kumaş dokumacılığı, yazmacılık, çinicilik, seramik-çömlek yapımıcılığı, işlemecilik, oya yapımıcılığı, deri işçiliği, müzik aletleri yapımıcılığı, sepetçilik, semercilik, maden işçiliği, keçe yapımıcılığı, örmecilik, ahşap ve ağaç işçiliği vs. olarak sıralanabilecek olan el sanatlarında dinî motiflerin ağırlıklı bir yer tuttuğu söylenebilir. Nitekim bu araştırmada el sanatlarından taş işleme sanatının çeşitli numûnelerinde dinî motifler Diyarbakır örneğinde ele alınmaktadır. Bilindiği gibi Diyarbakır, Müslüman dünyasının dikkate değer sanat bölgelerinden biri olan Türkiye'nin önemli sanat şehirlerindedir. Diyarbakır, el sanatları bakımından zengin bir tarihe sahiptir. Diyarbakır el sanatlarında dinî motiflerden örnekler vermeyi amaçlayan çalışmada bu amaç etrafında, bulunabildiği ölçüde bazı örneklerden hareketle İslamî dönem Diyarbakır insanının taş işlemeciliğinde dinin nasıl yer aldığı ve ne tür anlamlar ima ettiği ortaya konulmaktadır. Bilindiği gibi İslam sanatlarında çeşitlilik söz konusudur. Çeşitlilikte etnik veya yerel tercihler ve kültürel farklılıklar etkili olabilir. Diyarbakır'ın çeşitli dönemlerinde de bu anlamda İslam sanatının farklılaşmış halini görmek mümkündür.

Diyarbakır'da gerçekten de el sanatları, büyük bir zenginlikle karşımıza çıkmaktadır. Tunç işleri, demircilik, bakırcılık, çinicilik, ipekçilik, kuyumculuk, dokumacılık, hattatlık, süslemecilik gibi pek çok alanda el sanatlarının pek çok örneğini Diyarbakır'da tarihsel olarak görmek mümkündür. Evliya Çelebi, Diyarbakır'da her türlü sanat ehlinin bulunduğunu ve sanat sahiplerinin meşhur olduğunu belirtir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre (2001: 29, 37 vd.; 2003: 267-268, 275-276 vd.; Okumuş, 2012) Diyarbakır'da işlenen kılıç, gaddâre, hançer, bıçak ve kuyumcu işleri, kırmızı bezi, gül-şeftali sahtiyanı, papucu, mesti ve çizmesine paha biçilemez. Diyarbakır'da Hasan Paşa Pazarı, Sipah Pazarı, Attarlar Pazarı, Kuyumcular Pazarı, Demirciler Çarşısı, çilingirler pazarı, altın ve mücevherciler pazarı, çizmeciler pazarı, palancılar pazarı, gazzazlar (ipek dokumacılar) çarşısı, bezciler pazarı vardır. Kısaca 366 esnafın 2008 adet dükkanı vardır. Bakımlı, süslü ve iki tarafı demir kapılı sağlam taş yapı olan bedestene sahip Sipah Pazarı, zengin tüccarlarla dolu olup bu pazarda bütün

ülkelerin değerli ve kaliteli malları, az bulunan pahalı mücevherler vardır. Yine burada işlenen kılıç, gaddâre, külünk, ok, balta, hançer, mızrak yalmanı ve ok peykânı, İsfahan hariç başka yerde işlenmez.

Görüldüğü gibi Diyarbakır'da el sanatları oldukça zengin bir birikime sahiptir ve bu durum birçok alanda yirminci yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Bu çalışmada, camiler, surlar, çeşme kitabeleri, mezarlar, kapı üstü yazılar vd. temelinde taş işçiliğinde bir yandan doğrudan doğruya dinî motifler ele alınırken diğer yandan da Müslümanların sanatının içinde veya yanında yer alan, bizzat Müslümanların icra ettiği veya koruduğu tasvir, figür ve heykellerin olduğu göz önünde tutularak İslam'da sanat özgürlüğünün sınırlarının genişliği üzerinde durulmakta ve de Müslümanların kendilerinden önceki sanat eserlerinden pek çoğunu yaşatmaya devam etmelerinden hareketle Diyarbakır'da Müslümanlar eliyle dinî hoşgörünün sanata yansımaları hakkında bilgi verilmektedir. Dolayısıyla makale üç temel konuyla kendini sınırlandırmaktadır: Birincisi, el sanatlarında dinî-İslamî motifler; ikincisi, İslam'da tasvirin yeri ve üçüncüsü, Diyarbakır sanatında dinler ve kültürler arasında var olan geniş hoşgörüye dayalı diyalog.

Çalışmamızı yürütürken dökümantasyon tekniğini kullanarak Diyarbakır geleneksel el sanatlarında dinî-İslamî motifleri anlamamıza katkıda bulunan yazılı belgeler olarak makale ve kitapların bir kısmından yararlanmamızın yanı sıra Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'ni ziyaret ederek orada bulunan geleneksel Diyarbakır el sanatları örneklerini, özellikle mezar taşları ve çinicilik örneklerini gördük ve onların fotoğraflarını aldık. Ayrıca 2006 yılının Ekim ve Kasım aylarında Diyarbakır'da gezerek surları, Hz. Süleyman Camii'ni, Behram Paşa Camii'ni, Melik Ahmet Paşa Camii başta olmak üzere bazı camileri, bazı mezarlıkları, bazı çeşmeleri görme ve onlardan bazı fotoğraflar alma imkanı elde ettik. Bunların dışında yeni taş işçiliği üzerine sanatın icra edildiği bir atölyeyi gördük. Bu atölyenin sahibi sanatçı Nurettin ustanın izniyle eserlerinin örnek resimlerini aldık.³

Sanat-Din-Toplum İlişkileri

Bir toplumun inanç durumunu, ibadet biçimini, hayat tarzını, zevklerini, metafizik yaklaşımlarını vs. sanatından anlamak mümkündür. Toplum, dinini sanatıyla veya sanatında ifade eder. Bu mânâda sanatla dinin arasını ayırmak kabil değildir. Esasen sanat, tabiatı gereği dinle buluşmak durumundadır. Hiç kuşkusuz sanat din demek değildir; ancak sanat, dinin bir tür yorumu olarak karşımıza çıkabilmektedir. Zira sanat, bir arayıştır, varolanda bulamadığını bulma arayışıdır; aşkının peşine düşme inceliğidir. Sanat, bu dünyadan ötelere, maveraya ulaşma çabasıdır. Sanat, kendini bir başka, olunması gereken bir başka olarak ifade etme biçimidir. Sanat

³ Nurettin ustaya birkaç ziyaretimiz esnasında gösterdiği incelikten dolayı içtenlikle müteşekkirim.

bilinmeyeni bilme gayretidir; bilinenden hareketle bilinmeyenin peşine düşme sevdasıdır. Velhasıl sanat insanın olması gerekeni icra etme çabasıdır. Esasen sanatın kaynağında ilahiliğin bulunduğu (Coomaraswamy, 1995: 11) söylenebilir. Bu nedenle sanatla dini birbirinden tamamen ayrı şeyler olarak ele almak zordur. Dolayısıyla Diyarbakır'ın Müslüman insanının el sanatında ya doğrudan ya da dolaylı olarak İslamî anlamları, tevhidi, Allah'a kulluğu görmek mümkündür.

Demek ki sanat kanalıyla toplumun hayata, tabiata ve tabiat ötesine bakışı, değerleri, insan, hayvan ve bitki anlayışı, varlığa yaklaşımı anlaşılabilir. Bu nedenle sanat, dünü, bugünü ve yarınıyla toplumun kendini ifadesi, toplumun otobi-yografisidir. Dünün sanatı geçmişin aynası olup toplumun tarihini bize getirirken bugünün sanatı da geleceğe ayna tutar. Denilebilir ki, sanat, bugünün dünün biriki-mini de alarak iletmek istediği mesajı gelecek nesillere ulaştırabilecek vazgeçilmez bir köprüdür. Gerçekten de güzel sanat eserleri toplumsal otobi-yografidir. Dolayısıyla bir toplumun, ortaya koyduğu güzel sanat eserinin niteliğine göre, otobi-yografisi okunabilir. Örneğin Diyarbakır'da yaşayan toplumların otobi-yografilerini Diyarbakır'daki sanat eserlerden okumak mümkündür. Diyarbakır Surları, Ulu Camii, Nebî Camii, Hz. Süleyman Camii, Behram Paşa Camii, Melik Ahmet Paşa Camii, Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesi, Hatuniye Medresesi, içkale Artuklu Sarayı, Malabadi Köprüsü, Haburman Köprüsü, Mervanlı Kitâbesi, mezarlar, çeşmeler gibi sanat eserleri ile bu eserlerdeki el sanatları, kulağımıza yüzyıllar ötesinden bir şeyler fısıldıyor, bugünle de birleşerek kültürel mirası geleceğe aktarmaktadır (Atan 2006).

Bu noktada din ve toplumun sanat üzerinde etkisinden bahsedilebilir. Fakat belirtmelidir ki, sadece toplum ve din sanatı tek yönlü olarak etkilemez. Sanat da dönerek din ve toplumu etkiler. O halde sanat, din ve toplum arasında üçlü bir karşılıklı ilişkiden söz etmek gerekir.

1. Dini Motifler

Diyarbakır geleneksel sanatlarında İslam'ın yeri büyüktür. Denilebilir ki Diyarbakır'da İslam, sanata damgasını vurmuştur. İslâmî zihniyetin bütün izlerini Diyarbakır sanatında görmek mümkündür. Bu nedenle genel olarak İslam sanatının özelliklerinin Diyarbakır sanatı için de geçerli olduğu söylenebilir.

İslam sanatının kaynağı Kur'an'dır. İslam sanatının özünde tevhid vurgusu vardır. İslam sanatındaki tasvirlerin konusu, tevhid veya uluhiyetten önemli ölçüde etkilenmiştir (Farukî, 1991: 185).

İslam sanat eserlerinde bulunan güzel tasarımlar, dört işlevi yerine getirirler:

1. Tevhidi hatırlatmak
2. Malzemeleri biçimlendirmek

3. Yapıları biçimlendirmek

4. Estetize etmek, yani güzelleştirmek (Bkz. Farukî, 1991: 408-413).

Diyarbakır'da taş işlemeciliği bağlamında Müslüman el sanatlarında çeşitli biçimlerde dinî motifler görülmektedir. Camilerde, surlarda, çeşme kitabelerinde, mezar taşlarında, kapı üstü yazılarda, hatta çinicilikte, ağaç işlerinde vs. dinî motifleri görmek mümkündür.

İslam'da sanat denildiğinde *camînin* merkezi bir konumda bulunduğunu unutmamak gerekir. Bu nedenle denilmektedir ki İslam'da tüm sanatlar camiye, cami de ibadete götürür (Bkz. Garaudy, 1996: 139).

Diyarbakır'da Ulu Cami ve diğer camilerde mihrabdaki boşluk, caminin genel olarak iç alanının boş olması, kubbeler, minareler, hat yazıları, hepsi geleneksel İslamî sanatın özelliklerine uygun olarak İslam maneviyatını, Tevhid'i, ğaybı, Allah'ın birliği, kudreti ve yaratılmışlar üzerindeki mevcudiyetini vs. sembolize eder ve yansıtırlar.

Camilerdeki süslemelere bakıldığında, tabiatı olduğu gibi taklit eden realizmden farklı olarak eşyanın soyut olarak alındığı görülür.

Diyarbakır el sanatlarında taş işlemeciliği çerçevesinde camilerdeki taşa işlenmiş yazılar, önemli bir örnek teşkil ederler. Meselâ İslam toplumlarının en eski camilerinden olan Diyarbakır *Ulu Camî'nin* içinde ve dışında, Mihrab kısmının üstünde, tavanda, duvarlarda, sütunlarda yer alan pek çok yazı, dinî mesajlar vermekte, ayrıca estetik güzellikleriyle camiyi süslemektedir. Ayrıca yine Ulu Cami'de, mesela dış sütunlarda ve duvarlarda bulunan çeşitli bitki kabartma ve motifleri de dinî mesajlar içerirler.

Taş işleme sanatında, örneğin çeşitli Müslüman devletlerin kitabelerinde Besmele ve Tevhid'in önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bilindiği gibi kitâbeler, sadece tarihsel belge değil, aynı zamanda sanatsal eserler olup, Müslümanların sanat anlayışlarının yansıdığı veya billurlaştığı kültürel ürünlerdir. Örneğin Diyarbakır Ulu Cami'nin 1091/1092 tarihli o güzelim Kûfî kitabesinin baş tarafında Besmele, Hamd ve Kelime-i Tevhid; ortalarında sultanla ilgili dinin şerefi, devletin direği gibi ifadeler ve ayrıca sultan için dua var.

Mesela Silvan'daki Mervanilerin kitabelerinin Besmele, Tevhid ve Salavat ile söze başladıkları görülmektedir. Bu bağlamda Mümehhidüddeve Ebu Mansur'a ait olan kitabe (391/1000-1001), Nasırüddeve Ebu Nasr Ahmed'e ait kitabe (405/1014-1015) zikredilebilir (Beysanoğlu, 1996: 233-235).

Yine *surlarda* bazalt kesme taştan yapılmış olan Yedi Kardeş Burcu'nun kitabesi, Besmele ve bir ayetle (ve lezikrullâhi ekber) başlamaktadır. Evli Beden (Ulu Beden) Burcu'nun kitabesi de Besmele ve "el-mülkü lillâhi'l-vâhidi'l-kahhar" ile başlamaktadır (Bkz. Beysanoğlu, 1996: 318, 322).

İslam sanatında yazının çok önemli bir yeri vardır. Geleneksel İslam sanatı, ebebî bir dil aracılığıyla İslam'ın maneviyatını ve tevhidî mesajını yansıtır ve insanlara taşır (Nasr, 1995: 247-248). Bunu Diyarbakır el sanatlarındaki dinî motiflerde de görmek mümkündür.

Gerçekten de yazı sanatı, Müslümanlar için son derece mühimdir. “Örneğin Kûfi yazısı Diyarbakır surlarının duvarlarına bir başka biçimde özellik ve önem kazandırmıştır. Bu yazı ile taş, tarihsel bir belge olmanın ötesinde plastik olgunluğun doruğuna çıkarak surlara bir yücelik kazandırmıştır. Bu taşlar üzerinde yer alan Kûfi yazısı ile yazılmış kitabeler insanı maddi alemden mana aleminin sonsuz derinliklerine götürmektedir. Bitkisel bezemelerle bir arada şekillendirilen Kûfi yazısı; bir taraftan tarihin "zaman tünelinden" geçerek günümüz insanına belge niteliği ile bilgi ulaştırırken, bir taraftan da güzelliğin esintileri ile ruhun derinliklerine işlemektedir. İnsan bu tarihi manzara karşısında kendisinden geçmektedir. Kitabeler hemen hemen Diyarbakır surlarının önemli bir yüzünü çepeçevre sarmaktadır.” (Atan, 2006)

Diyarbakır'da *çeşmelerde* de taş işleme sanatının güzel örnekleri görülebilir. Çeşmelerde bazı kitabelerde dinî muhtevadan söz etmek mümkündür. Örneğin Hz. Süleyman Cami ve Sultan Şuca' Çeşmelerinin taşa işlenmiş kitabelerinde çeşmenin yapımcıları için “Fatiha” istenmesi dikkati çekmektedir.

Ayrıca bazı *evlerin* giriş kapılarının veya iç duvarların üzerindeki dinî yazılar dinî muhtevalarıyla dikkat çekicidir. Bu yazılarda tevhid ve besmele vurgusunun öne çıktığı söylenebilir. Gelenekselin de modernin de yansıdığı bu el sanatının çeşitli biçimlerini görebilmekteyiz. Mesela Sur içinde bulunan evlerin, apartmanların, hatta işyerlerinin bir kısmında söz konusu yazı çeşitlerinin mevcut olduğunu kolaylıkla tespit edebiliriz; bu cümleden olmak üzere bir apartmanın giriş kapısının üzerinde bir mermere işlenmiş “Bismillahirrahim, Şefaate Senden Ya Rasul Allah, Allah Muhammed” yazıları bulunmaktadır. Yine Sur içinde bir evin giriş kapısının üstünde “Allah” yazısı, bir başka ev kapısı üstünde “Allah-MaşaAllah-Muhammed” yazılı işleme ve bir esnafın giriş kapısının üstünde cama yazılı “Bismillahirrahmanirrahîm” yazısı ve de müstakil bir evin sokak kapısının üstünde asılı bir tabloda sağda daire içinde “Allah”, solda yine daire içinde “Muhammed” ve ikisinin arasında “Kâle Sallallahu aleyhi ve selem” diye başlayarak “el-Haccu'l-mebrûr...” diye devam eden bir hadis yer almaktadır. Bu son yazıdan anlaşıldığına göre muhtemelen bu ev sahibi Hacca gidip geldiği ve hacı olduğu için kapı üstüne bu yazı konulmuştur. Türkiye'nin bazı yerlerinde, örneğin yaptığımız gezide Mardin'de bazı evlerde gözlemeleme imkanı elde ettiğimiz gibi Hacı olanların kapılarına bazı işaret veya yazıların konulduğu veya yerleştirildiği bilinmektedir.

Mezar taşları da konumuz açısından ilginç özellikler taşımaktadır. Diyarbakır'da Hz. Süleyman Camii Sahabe Mezarlığı üstündeki Osmanlı mezarlığı, Fatih Paşa Camii mezarlığı, Rağbiye Camii mezarlığı, Nebi Camii gibi mezarlıklarda ve Arkeoloji Müzesi'nde görebildiğimiz kadarıyla mezar taşlarına, ayet, dua ve başka dinî ifadeler yazılmıştır. Bunun yanında mezarlar, bitkisel, geometrik, nesneli ve mimari özellikli

bezeme unsurlara sahiptir. Örneğin Rağıbiye Cami'nin haziresinde bulunan mezarlardan birinin (1296 tarihli) mezar taşında medfunla ilgili bilginin yanı sıra bitki motiflerinin, gül motifinin yer alması kayda değerdir. Yine aynı mezarlıkta ve diğer mezarlıkların hemen tamamına yakınında bulunan mezarların mezar taşlarında ölenin ruhu için Fatıha denilmesi burada zikre değerdir. Birçok mezar taşının üst kısmında, yani en baş tarafında "Huve'l-Bâkî" veya "Huve'l-Hayyu'l-Bâkî" ya da "Huve'l-Hallâku'l-Bâkî" yazılmasının da bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında yine Rağıbiye Cami mezarlığındaki bir mezarın her iki taşının başının çiçek demeti biçiminde olduğu, bir başka mezarın yazılı olmayan taşının iç kısmının boydan boya çiçek kabarmasıyla doldurulduğu görülmektedir. Farklı ve benzer yazı ve motifleri başka mezarlıklardaki mezar taşlarında da görmek mümkündür.

Çiniciliğe de kısaca işaret edilebilir. Arkeoloji müzesindeki çini tabaklarda dinî yazı ve süslemelerle İslam sanatının bir örneğini görmekteyiz. Örneğin bir çini tabakta "Allah" kelimesi, birinde çeşitli süslemelerin yanında tam ortada "Ve inne leyse li'l-insâni illâ mâ se'â" ayeti, bir diğerinde ortada "Allahu vahdehû" ve onun etrafında daire biçiminde "Fatıha" sûresi, bir başka çini tabakta ortalarda mavi renk yoğunluklu rengarenk bitki motifi ve onun etrafında daire biçiminde "İhlas" sûresi ve sonunda "Sadekallahu'l-azîm" ifadesi, bir diğer tabakta "Eşhedu enlâ ilâhe illallah ve Eşhedu enne Muhammeden abduhû ve Rasûluh" şeklinde Şehadet kelimesi yer almaktadır. Bir çini tabaktaki dinî motifler ayrıca dikkate değer özellikler taşımaktadır. Tabagın en kenar bölgesinde daire biçiminde bir süslemeden hemen sonra daire biçiminde ve "Sin" harfleriyle süslenmiş "Nâs" sûresi, içe doğru ondan bir sonraki dairede "Feklak" sûresi ve ondan bir sonraki dairede "İhlas" sûresi bulunmaktadır. Daire oluşturan "İhlas" sûresinin ortası, bu sûredeki "lam" ve "elif" harfleriyle geometrik şekiller yapılmak ve en ortada da bir daire içinde bir yıldız bulundurulmak suretiyle süslenmiştir. Hem yazı hem de çeşitli süslemeleriyle bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Aynı şekilde Camilerdeki ve Hz. Süleyman Cami mezarlığındaki çinilerdeki motiflerde de geleneksel Diyarbakır el sanatlarının ötelere, fizik-ötesi aleme, cennete, görünmeyen dünyalara ilişkin yansımalarını gözlemlemek mümkündür. Bu bağlamda örneğin bir 16. yüzyıl Osmanlı eseri olan Melik Ahmet Paşa Cami'nin içindeki, gerek Mihrab'daki gerekse duvarlardaki çiniler zikredilebilir. Bu camide Mihrab'ın üst kısmında yer alan mukarnaslardaki çini işlemleri özellikle bahse değerdir. Aynı şekilde bir 16. yüzyıl Osmanlı eseri olan Behram Paşa Cami içinde kullanılan çinilerde burada zikredilmeye değer özellikler taşımaktadır.

Denilebilir ki taş işlemeciliği ve çinicilik bağlamında Diyarbakır el sanatlarında, gerek yazılarda gerekse çeşitli bitki ve çiçek motiflerinde, süslemelerde vs. dini anlamlar, mesajlar, ifadeler, İslam sanatlarının Diyarbakır'daki boyutunun bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Müslümanlar ve Tasvir (İslam'da Tasvir)

Diyarbakır'da taş işleme sanatında diğer bir önemli husus, çeşitli insan, bitki ve hayvan figürlerinin, tasvirlerinin Müslümanlar tarafından yapılmasıdır. Surlara bakıldığında, birçok devletin kitabelerinin yanında Çift Başlı Kartal, Aslan, Kaplan, Boğa, At, Akrep ve insan gibi tasvirlerin yer aldığı, mezarlarda örneğin koç tipi mezar taşlarının yapılmış olduğu görülür. Bunlar, Diyarbakır'da Müslümanların sanatları oldukça geniş bir hayal ürünü olarak ortaya koyduklarını göstermesi bakımından önemli ve ilginçtir. İslam'da tasvirin teorik olarak veya belli mevzîî durumlarda yasak olarak ele alınmasının, Müslümanların genel anlamda sanat yapmalarını ve sanatta tasvir yapmalarını engellemediğini hatırlamak gerek. Söylemek gerekir ki İslam sanata kapılarını asla kapatmamıştır. İslam'ın sanata tek alerjisi, putçuluk olmasından şüphelendiği suretlerdir (Miquel, 1991: 219).

Yedi Kardeş Burcuna bakıldığında, söz konusu tasvir olayını görmek mümkündür. Artuklu hükümdarı Melik Salih adına 605/1208'de Yahya b. İbrahim tarafından hazırlanan bu burçta Besmeleli ve Tevhidli kitabenin orta üst kısmında karşılıklı olarak iki arslan kabartması ve onların orta üstünde çift başlı kartal kabartması vardır. Yine Artuklu Dönemi (1183-1232) eseri olan Evli beden veya Ben u Sen burcunda da benzer şeyler söz konusudur. Mardin Kapı'nın yakınında yer alan Selçuklu yapıtı Nur Burcu'nda da Selçuklulara ait bir çok sembolün var olduğunu görmekteyiz. Atlar, aslanlar, kartallar, geyik ve kadınlar, kitabenin arasına serpiştirilmiştir. Kitabe besmeleyle başlamaktadır. Kitabenin dört metre kadar altında küçük bir mihrab üzerinde tevhid yazısı bulunmaktadır.

Surların dışında *Ulu Cami'de, mezar taşlarında* da hayvan kabartmalarını görebilmekteyiz. Ulu Cami'de girişte kapının iki üst yanında aslan-boğa mücadelesini sembolize eden kabartma, içerde de yine aslan ve boğa başlı kabartmalar vardır.

Belirtmek gerekir ki gerçekten de İslam, resmi yasaklamaz, ancak İslam'ın bu noktada temel ilkesi, insanın Tevhid'e yönelişinin engellenmemesidir. Esasen şu da önemlidir ki İslam sanatında insan, hayvan ve bitki motiflerinde figürler mümkün mertebe canlılıktan uzaktır. İslam sanatında kabartma, minyatür ve resimlerde figürlerin yüz ifadeleri donuk ve hareketsiz veya hareketleri sınırsızdır.

Ayrıca İslam'da geometrik figürlere daha fazla yer verilmektedir. Geometrik figürlerin büyüleyici bir şekilde tekrarlanması Müslüman için Hz. İsa'nın duasına eşdeğerdir. Altıgenlerin, eğrilerin, uçları ile yüz yüze gelen eşkenar üçgenlerin sonsuz bir şekilde iç içe geçmesi, Allah'ın yaylışı ile geri çekilişini, soluk alışı ile verişini sembolize etmektedir. Motiflerin tekrarındaki birlik çağrısı, cami süslemelerinde, taş işlemeciliğinde, çinicilikte vs. gözlemlenebilir. Hat sanatına (kaligrafi) bakıldığında orada da Allah'ın yüce varlığının hatırlatıldığı görülür. Dik açılarının hakim olduğu ve mimarinin anıtsal karakterini güçlendiren Kufî yazısında veya nesih yazısında taşta ifade edilmiş olan Allah kelamı, doğrudan bir iman çağrısıdır. Dik kufî şekillerin birbirlerini izleyişi veya nesihin ahenkli eğrilerinin oluşturduğu örgü, adeta bizi sonuza fırlatmak için bir nevi trampelen görevi görmekte, fakat boşlukta meydana gelen

ve kendisiyle bakışımızın ve bütün bedenimizin, sanki kutsal danstaymız gibi özdeşleştiği bir hareketin izi olarak görünmektedir (Bkz. Garaudy, 1996: 140-142). Diyarbakır'da da bunu görmek mümkündür.

Diyarbakır İslamî el sanatlarının İslam sanatının genel özellikleriyle uyumlu olan hususiyetleri şu şekilde ele alınabilir:

1. Soyutlama: Figüratif anlatım, Müslüman sanatında vardır, ama İslam sanatı, soyut ve ulvî anlamlara göndermede bulunur. Realizmden kaçınır.

2. Boşluk: İslam sanatının en belirgin özelliklerindedir. Örneğin camide mihrabta ne heykel ne de resim bulunur. Allah bu boşluk ile ifade edilir. Zira Allah her yerde vardır, ama görünmez. Dolayısıyla O'na mekan tahsisi etme veya O'nu resim veya heykelle tasvir etme, temsil etme iddiasında bulunmak İslam'da kabul edilemez (Garaudy, 1996: 140). İslam sanatında boşluğun kullanılması, Tevhid'in metafizik temelinden kaynaklanan sanat için oldukça önemli sonuçlarından biridir. Boşluk hem Allah'ın aşkınığının hem de O'nun bütün eşyada varoluşunun sembolüdür (Nasr, 1992: 233-234 vd.).

3. Modüler yapı: İslamî sanat eserleri modüler yapısal bir özellik gösterir.

4. Kombinasyonlar: İslamî sanatlar, birbirini izleyen kombinasyonlar ortaya koyar.

5. Tekerrür: Müslümanların sanatında yüksek düzeyde tekerrür görülür. Tekrar, sonsuzluk etkisi oluşturmak için tercih edilen bir tarzdır.

6. Dinamizm: İslamî tasarım, dinamiktir, zaman içinde anlaşılacak bir tasarımdır.

7. Karmaşıklık: İslamî sanatın basit tarz yerine karmaşık tarzı kullanması, zengin ve derin anlamlara göndermede bulunmayı amaçlamasıyla izah edilebilir (Bkz. Farukî, 1991: 187-193).

8. Sahiplenme ve Sentez: Müslümanlar, kendilerinden önceki sanatı sahiplenme yoluna gitmiş, onu yok etmek yerine korumayı yeğlemiş ve kendi sanatını onun yanında veya onunla birlikte icra etmiştir. Bunu eşzamanlı olarak da yapmıştır; kendileriyle birlikte yaşayan gayr-i Müslimlerin sanatına da aynı derecede hoşgörülle yaklaşmıştır.

Son çözümlemede İslam'da genel bir hüküm olarak tasvirin yasak olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim Müslümanlar, çeşitli dönemlerde ortaya koydukları sanat eserleriyle kendi kültürlerine uygun olarak tasvirin en güzel örneklerini icra etmişlerdir.

3. Müslümanlar ve Diğer İnançlar

Diyarbakır el sanatlarında dikkati çeken en önemli hususlardan biri, Diyarbakır'ın Müslümanlaşmasından sonra önceki sanatlara mümkün mertebe dokunulmaması ve onların yanına yeni İslamî sanatların eklenmesidir. Burada sanat yoluyla bir sentez, dinler ve kültürler arası bir diyalog görmektediriz. Gerçekten de Müslümanlar, girdikleri topraklarda kültürün pek çok boyutunu alabildikleri gibi sanat boyutunu da kabul edebilmişlerdir (Hodgson, 1995: 53). Bu durumu Diyarbakır'da hem surlarda, hem de Ulu camii gibi çeşitli ibadet merkezlerinde tasvirlerde, taşlara yapılmış çeşitli resimlerde, kabartmalarda görmek mümkündür. Roma, Bizans, Emeviler, Abbasiler, Mervanîler, Büyük Selçuklular, İnallılar, Nizanlılar, Artuklular, Eyyubîler, Akkoyunlular ve Osmanlılar, sanatlarını söz konusu çerçevede ortaya koymuşlardır.

4. Geleneksel El Sanatlarının Canlandırılması

Diyarbakır'da pek çok geleneksel el sanatı, hatta geleneksel el sanatlarının tamamı olmasa da tamamına yakını maalesef bugün yaşatılmamaktaysa da, bazı el sanatlarının yeniden canlandırılmaya çalışıldığını görebilmekteyiz. Müşahede edebildiğimiz kadarıyla taş işlemeciliği, ağaç işçiliği, kapı yapımı gibi bazı geleneksel sanatlar, yeni ustaları, sanatkârları tarafından geleneksel tarz ile yeni tarzı sentez yaparak yeniden icra edilmektedir. Yaptığımız görüşmelerde bazı sanatçıların girişte bahsettiğimiz gibi atölyelerinde sanatlarını icra ettiklerini tespit ettik. Örneğin taş işlemeciliği, ağaç işçiliği, bakır ve tunç kabartma ve işlemeciliği alanlarında geleneksel tarzın çeşitli örneklerini veren ve onun yanında yeni örnekler de sunmaya çalışan küçük mütevazı bir atölye mevcuttur. Ayrıca tespitlerimize göre geleneksel usûlde ev kapıları yapan birkaç usta bulunmaktadır. Bunların yanı sıra ağaç işçiliği, ressamlık gibi alanlarda çeşitli eserler veren bir kaç sanatkârın olduğunu da tespit ettik. Bütün bunlar, Diyarbakır'da el sanatlarıyla ilgili yavaş da olsa bazı yeni gelişmelerin olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Son çözümlemede Diyarbakır el sanatlarında genel olarak İslam sanatlarının özelliklerini görmek mümkündür. Taş işçiliği için de aynı durum geçerlidir. Taş işçiliği bağlamında Müslümanların tasvire özgürce yöneldiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca Diyarbakır'da sanatta dinler veya kültürler arası diyalogun bütün boyutlarının yansımalarının görülebildiğini bilhassa zikretmek gerekir. Müslümanlar, Diyarbakır'da diğer din mensuplarıyla birlikte bir hoşgörü ortamında sanatlarını icra etmiş ve bunun sonucunda kendine özgü ilginç ve orijinal bir sanat durumu ortaya çıkmıştır.

Bugün gelinen noktada Diyarbakır'da geleneksel özelliklerini de taşıyan taş işçiliği, çok mütevazı da olsa, ümit vermektedir. Diğer el sanatlarının yanında taş işlemciliği alanındaki mevcut çalışmalar desteklenmek suretiyle Diyarbakır'ın sanatsal birikimine büyük bir katkıda bulunulacağı kesindir.

Kaynaklar

- Akbulut, İlhan (1998). *Diyarbakır*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı.
- Atan, Ahmet (2006). Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları. <http://www.diyarbakir.gov.tr /diyarbakirsurlari.html>, 07.11.2006.
- Beysanoğlu, Şevket (1996). *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*. c. 1. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.
- Coomaraswamy, Ananda K. (1995). *Sanatın Tabiatındaki Başkalaşım*. Çev. Nejat Özdemiroğlu. İstanbul: İnsan.
- Değertekin, Halil (ty). *Kitabeler ve Kabartmalar*. Diyarbakır: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı.
- Evliyâ Çelebi (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. c. 1. Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY.
- Evliya Çelebi (2003). "Günümüzün Diliyle Evliya Çelebi'nin Diyarbakiri". Haz. Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten. Çev. Tansel Güney. *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*. İstanbul: İletişim.
- el-Farukî, İsmâil Râci - el-Farukî, Luis Lâmia (1991). *İslâm Kültür Atlası*, Çev. M. O. Kibaroğlu-Z. Kibaroğlu. İstanbul: İnkılâb.
- Garaudy, Roger (1996). *İslâm'ın Vadettikleri*. Çev. Salih Akdemir. 6. bs. İstanbul: Pınar.
- Hodgson, Marshall G. S. (1995). *İslâm'ın Serüveni*. C. 2. Çev. A. Güler. İstanbul: Yeni Şafak-İz.
- Mercin, Levent (2004). "Diyarbakır'daki Geleneksel Türk El Sanatların Örneklerinden Taş İşçiliği Üzerine İncelemeler". *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyum Bildirileri*. Ed. K. Ziya Taş-Ahmet Kankal. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği, ss. 375-384.
- Miquel, Andre (1991). *İslâm ve Medeniyeti*. C. 1, Çev. A. Fidan, H. Menteş. Ankara: Birleşik.
- Nasr, Seyyid Hüseyin (1992). *İslâm Sanatı ve Mâneviyatı*. Çev. Ahmet Demirhan. İstanbul: İnsan.
- Okumuş, Ejder (2012). "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: VII, Nisan 2012.